

A GUTENBERG-GALAXIS ELSŐ ÉVSZÁZADAI. ADAMUS CSUPOR ÉS A *PANEGRICI LATINI*

Szabó Andrea

Összefoglaló:

Tanulmányom a 16–17. századi Kárpát-medence művelődéstörténetének a könyvkiadás és az írásbeliség elterjedésével kapcsolatos hatását igyekszik röviden összefoglalni. Mivel a tárgyalt korszak jelentős történelmi eseményekben gazdag, és a nyomdaiparban is számos európai ország ért el jelentős fejlődést, terjedelmi korlátokra való tekintettel sok esetben csak érintőleges összefoglalást teszek, a nyomdászat korai korszakára jellemző ősnymotatványok esetén rövid külhoni és hazai kitekintéssel, hiszen ezek a munkák idővel a magyar könyvterjesztésben is szerepet kaptak. Továbbá egy saját tulajdonban lévő, 1694-es kiadású *Panegyrici Latini* kötetén keresztül szeretném illusztrálni a könyv és olvasója közötti kötődést ebben a korszakban.

Kulcsszavak: könyvnyomtatás, művelődés, olvasás, nemesi családok, magánkönyvtárak, reformáció, jezsuita oktatás, Adamus Csupor

Abstract:

This study is an attempt to summarize the influence of the spread of printing and literacy in the cultural history of the Carpathian basin in the 16th and 17th century. As the aforementioned era is rich in significant historical events and the printing industry also improved substantially in quite a few European countries, in certain cases I would only provide a short review. I would make an overview about the incunables – which is a typical form of the epoch – regarding Hungary and other countries as well; this is quite important as with time the incunables, or similar publishings, play a role in the distribution of books in Hungary. Additionally, I would like to present the bond between the book and its reader at the time through a privately owned *Panegyrici Latini*, published in 1694.

Keywords: book printing, culture, reading, noble families, private libraries, Reformation, Jesuit education, Adamus Csupor

A könyvnyomtatás előzményei és kezdetei

„Valamiképen ma, úgy a régen letűnt századokban is főleg a könyvek voltak a szellemi élet színvonalának fokmérői.”¹

Iványi Béla

Az Európát sújtó folyamatos viszálykodások évszázadaiban és az ezeket szüntelen tarkító járványok idején is egyre növekvő igény jelentkezett az írásos kiadványok, a könyvek iránt, amelyek a korai xilográfiai² munkáktól eltekintve leginkább szerzetesek keze alól kikerült, gyönyörű kézzel írott kódexek, illusztrált pergamenek voltak. A könyvnyomtatást hagyományosan *Johannes Gutenberg* (szedő-sorjázó, Strasbourg, Mainz) nevéhez kötjük, ugyanakkor el kell mondanunk, hogy mint oly sok minden más területen is, párhuzamosan futottak nyomdászati kísérletek. Így említésre méltó az Avignonban tevékenykedő ötvös *Procopius Waldfoghel*, a strasbourgi független nyomdász, *Johannes Mentelin* – kinek német nyelvű Bibliája 1460-ban jelent meg³ –, valamint a holland *Laurens Janszoon Coster*,⁴ akit a hollandok nagyon sokáig a nyomdászat feltalálójának tekintettek. A könyvek iránti igény táplálta kísérletező kedvből tehát a világ számos pontján indultak törekvések, ugyanakkor fontos kiemelni, hogy a nyomdászathoz, a szedhető betűk igényes kivitelezéséhez olvasni tudó szakmunkásokra, fejlett fémművességre is szükség volt. Az arab közvetítéssel Európában is meghonosodott papírgyártás révén az alapanyag előállítása olcsóbbá vált, és ez nagyban befolyásolta a készülő művek előállítási költségét is.⁵

A megjelenő sikerkönyvek első mecénásai a banki befektetők voltak. Gutenberg is egy tehetős ember kölcsönéből hozta létre nyomdáját. Bib-

¹ Idézi: Farkas Gábor: A 16–17. századi polgári könyvtárak típusai. Magyar Könyvszemle, 1992. 100–121. <https://docplayer.hu/amp/111504115-A-szazadi-polgari-konyvtarak-tipusai.html> (letöltés dátuma: 2021. 02. 27.).

² Erre szép példa az i. sz. 868 májusában készült, 7 csíkból álló *Gyémánt-szútra*, amely Stein Aurél magyar származású orientalista révén jutott el Európába. E munka a Dunhuang Project keretein belül digitálisan bárki számára elérhető: <http://idp.bl.uk/> (letöltés dátuma: 2021. 03. 06.).

³ Csodálatos kiadványa 2013 óta digitális formátumban a müncheni Bayerische Staatsbibliothek alábbi weboldalán is megtekinthető: <https://daten.digital-sammlungen.de/0003/bsb00036981/images/index.html?fip=193.174.98.30&id=00036981&seite=1> (letöltés dátuma: 2021. 02. 28.).

⁴ <https://www.britannica.com/biography/Laurens-Janszoon-Coster> (letöltés dátuma: 2021. 02. 28.).

⁵ Gutenberg első Bibliájának minden egyes példányához közel százhetven borjú bőrére volt szükség; a betűkészletek előállításának és a nyomdák beüzemelésének a költsége is nagyon magas volt. Cave, Roderick – Ayad, Sara (2015): *A barlangfestményektől az e-könyvig*. Kossuth Kiadó, Budapest. 98.

liáját, amelyben egy lapra 42 sor fért, 1454-ben a frankfurti vásáron árulták először, a legfinomabb pergamenre nyomtatva.

Nem mindenki lelkesedett azonban a korszak legújabb találmánya iránt. *Johannes Trithemius*⁶ az 1494-ben megjelent *De Laude Scriptorum* című munkájában továbbra is a kézi másolást dicsőíti, mert úgy véli, hogy a nyomdafesték kiegoeti a papírt. Fontos még megjegyezni, hogy az arab világban még nagyon sokáig tiltott volt a könyvnyomtatás. Az első arab nyomda 1729-ben jött létre, amelynek létrehozását komolyan meg kellett indokolni. Ezt az erdélyi származású *Ibrahim Mütefferika*⁷ tette meg.

Érdekesség bibliográfiai szempontból, hogy az első mainzi nyomtatványok a török veszedelemtől szólnak. Maga Vitéz János is járt Mainzban, és nem kizárható, hogy ő maga is találkozott Gutenberggel. Az Academia Istropolitana 1465-ös megalapításának gondolata már jelezte a nyomtatott könyvek fontosságát, és 1470-ben Hess Andrászt hívták Budára nyomdát alapítani.

A hazai nyomdászat története a *Budai Krónikával* kezdődik. „*Finita Bude anno Domini MCCCCLXXIII in vigilia penthecostes: per Andream Hess*” („Budán az Úr 1473. esztendejében Pünkösöd előestéjén fejezte be Hess András”).

Korai nemzetközi munkák rövid jellemzése

Röviden érdemes szót ejteni azokról a nyomdákról, amelyek tulajdonképpen a tudásteremtés első nemzetközi közvetítői voltak ezekben a századokban. Ekkor készült el *Hartmann Schedel* német történész latin nyelvű világtörténelme, amelyet *George Allt* fordított le németre. Kiadója nem volt más, mint a Budán is számos ügynökkel dolgozó,²⁴ nyomdagépet üzemeltető *Anton Koberger*.⁸ Ez a mű már 1493-ban 2000 példányban jelent meg, és 1800 impozáns fametszetével gazdagon illusztrált munkának számított. Ebben a korszakban is igen gyorsan felismerték a kalózkivadványokban rejlő lehetőségeket. Lévén, hogy ekkor még szerzői jogok nem léteztek, nagyon sokszor jelentek meg olcsóbb, gyengébb minőségű és illusztrációiban az eredetitől messze elmaradó munkák.⁹

Az angol nyomdászat kezdeti időszakára jellemző, hogy igen kevés könyvet adtak ki, az is döntő többségében nemzeti nyelvű kiadás volt. Elkészültek az első felnőtteknek szóló viccgyűjtemények is. Az angol nyom-

⁶ Legnevesebb munkája a *Steganographia* 1606-ban jelent meg, és a titkosírásokról szól. Rögön a tiltott könyvek listájára került, mert azt feltételezték, hogy feketemágiáról szóló kiadvány. Trithemius 1500 kötetes könyvtárat hozott létre.

⁷ Ő volt II. Rákóczi Ferenc török tolmácsa és titkára.

⁸ Cave, Roderick – Ayad, Sara: i. m. 100–101.

⁹ Például Johann Schönsperger augsburgi nyomdász.

dászat azonban valami pluszt is hozott, ami nagyon jelentős: egységesítette a nyelvhasználatot. Fontos megemlíteni *Wynkyn de Worde*¹⁰ nevét: ő volt az első, aki hangjegyeket tudott nyomtatni 1495-ben. A könyvkereskedés központja ez idő tájt Velence volt. A virágzó reneszánsz idején a legnevesebb nyomdász azonban nem itáliai, hanem bajor származású volt, az augsburgi születésű *Erhard Ratdolt*.¹¹

A könyvnyomtatás kezdeti szakaszában még egységesen elmondható, hogy a könyvek és az írástudók iránti tisztelet általános volt. Becsülték azt, aki tudott írni-olvasni. A reformáció hatására egyre többen szerették volna elsajátítani ezeket a készségeket, és egyre több a nemzeti nyelvű bibliafordítás.¹² Megjelenik az első poliglott Biblia is.¹³ Tudományos munkák látnak napvilágot a csillagászat,¹⁴ matematika témakörében, anatómiai és orvosi szakkönyvek, köztük Andreas Vesalius *De humani corporis fabrica* című könyve, 1543-ból.¹⁵ Jelentek meg útleírások, térképek és távoli népekről szóló beszámolók. Egyik közülük igen jelentős leírás a Távol-Keletről, amely hozzásegítette később a hollandokat ahhoz, hogy kiszorítsák Portugáliát az ázsiai gyarmatokról: Jan Huygen van Linschoten *Itinerario*¹⁶ című munkája. A vallási tartalmú művek mellett tehát egyre nagyobb érdeklődésre tartottak számot a tudományos témájú munkák, s e tudományos munkákra való igényt támasztják alá a 17. században életre hívott tudományos társaságokhoz is. Ilyen például a londoni Royal Society (1660), a francia *Academie Royale des Sciences* (1669) is. Isaac Newton 1687-ben kiadta a *Principia mathematica* című munkáját, ami szintén a kor

¹⁰ Eredeti nevén: Jan Van Wynkyn, aki az első angliai alapítású nyomda – mely eredetileg William Caxton, korábbi selyemkereskedő tulajdonában állt, Westminsterben – alkalmasozottja, majd továbbvivője volt a 15–16. században. <https://www.britannica.com/biography/Wynkyn-de-Worde> (letöltés dátuma: 2021. 02. 28.).

¹¹ Velencében 1500 előtt több mint 50 német származású nyomdász dolgozott. Erhard nevéhez fűződik az első címlap, az első betűkép-jegyzék, az első kiadói katalógus is. Valamint nagyon fontos találmánya a többszínnyomás is. Cave, Roderick – Ayad, Sara: i. m. 106.

¹² Ez nem volt veszélytelen tevékenység. Volt, akit emiatt máglyára ítélték, volt, akit az inkvizíció zárt börtönbe. Ugyanakkor a királyi udvar rendelkezéseivel is hozzájárult a nyomtatott könyvek terjedéséhez, például I. Jakab előírta, hogy minden parókiának rendelkeznie egy jóváhagyott Biblia-példánynak.

¹³ 1516-ban Rotterdami Erasmus is kiadja görög és latin nyelvű Újszövetségét.

¹⁴ A csillagászati könyvek kiadása meglehetősen nehézkes volt ebben az időszakban, mert ennek a tudománynak a pontos illusztrációk elengedhetetlen részei voltak.

¹⁵ A könyvanyagokat vizsgálva megállapítható, hogy nem csupán a tartalom lett világiasabb, de az illusztrációk jellege is megváltozott. Rézmetszetek, rézkarcok kerültek a könyvekbe. Ezek azonban megemelték a könyv előállítás költséget is.

¹⁶ A korábban a goai érsekségen dolgozó utazó mindent lejegyzett, amit csak látott és tapasztalt útjai során. Munkája eredményeképpen egy térképésszel együttműködve részletes útirajzokat és útleírásokat készített a holland hajósok számára, mellyel kikerülhették a portugál erődítéseket. Cave, Roderick – Ayad, Sara: i. m. 132. Lásd: <https://goudeneeuwremake.wordpress.com/2015/07/29/itinerario-door-jan-huygen-van-linschoten-1596/> (letöltés dátuma: 2021. 02. 27.).

kedvelt olvasmánya volt. A tudományos munkák nyomdai kiadásával egy időben megjelenik a cenzúra intézménye is, IV. Pál pápa 1559-ben állította össze az *Index librorum prohibitorum*-ot, a tiltott könyvek listáját.¹⁷ A könyvnyomtatás szélesebb körű elterjedésében jelentős szerepet vállaltak a mecénások, a fémművesek és tudósok, akik az anyagi és szakmai alapot adták a tudásteremtéshez. Egy ideig párhuzamosan jelentek meg a kézzel készült, gazdagon illusztrált kötetek és a „modern” nyomdatechnikával készült nyomtatott könyvek. A nyomdai kötetek nagy része még ekkor is egyházi témájú volt, de egyre nagyobb teret nyernek a nemzeti nyelvű és világi tartalmú könyvek.

A Kárpát-medence és a három részre szakadt ország

A Habsburg Birodalom részeként létező Magyar Királyságban, a Török Birodalom részeként funkcionáló török hódoltsági területen és a viszonylagos önállósággal bíró Erdélyben más és más jellemzők váltak uralkodóvá a 16–17. században. Ezen területeket a magyar mellett számos más etnikum is lakta. Erdélyben a hivatali ügyintézés nyelve a magyar, míg a Magyar Királyság területén 1844-ig a latin volt, 1784 és 1790 között pedig a bürokrácia nyelve a német lett. A szabad királyi városok polgársága és a „Szász Universitas” a maguk hivatalos nyelvén, németül intézték ügyeiket. Érdekes megfigyelni a bürokratikus ügyintézés nyelvi rendszerét. Erdélyben például egy román családnak a hivatalos ügyek intézéséhez bírnia kellett a magyar nyelvet, míg egy magyar területen élő szlovák anyanyelvű család ügyeit latinul intézte. Az erdélyi udvar a bécsi királyi udvarral hivatalosan latinul intézte ügyeit, ugyanakkor a főurak egymás között jellemzően magyarul leveleztek, mindaddig, míg a család házasság révén más idegen anyanyelvű főúri tagokkal nem bővült. Ezen összetett nyelvi hálózat mentén érdekes megfigyelni a hazai könyvkiadásra jellemző adatokat.¹⁸ Nagyon fontos kihangsúlyozni, hogy az Európában egy-

¹⁷ Az utolsó ilyen listát 1948-ban adták ki, VI. Pál pápa idején pedig, 1966-ban végleg eltörölték. Tiltott olvasmány volt például Rotterdami Erasmus 1511-ben megjelent *A balgaság dicsérete* című munkája is. Cave, Roderick – Ayad, Sara: i. m. 127.

¹⁸ Ezen elemzések legfőbb forrásai jelen dolgozatom számára Monok István és Péter Katalin tanulmányai, akik részletesen és műfajra, e két század további időszakokra osztott periódusaira lebontva, részletesen tárgyalják a megjelent irodalmi és teológiai munkákat: Monok István (2019): A 16. századi protestáns értelmiség olvasmányélményéről. In: *Ige-Idők. A reformáció 500 éve*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest.; Uo. (2017): Művelődési eszmények. A tudás mintázatainak változásai. In: *Az oktatás korproblémái* (szerk.): Hunyady György, Csapó Benő, Pusztai Gabriella, Szivák Judit. Eötvös Kiadó, Budapest.; Uo. (1996): Nemzeti nyelvű olvasmányok a XVI–XVII. századi Magyarországon. In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, Kolozsvár. 332–338.; Uo. (1997): A Mohács utáni két évszázad olvasmányműveltsége a Kárpát-medencében. <https://epa.oszk>

re szélesebb teret kapó tudományos irodalom, amely ekkor a latin mellett egyre többször már az adott nyelvterület nemzeti nyelvén jelent meg, sokszor éppen e nyelvi fordulat – a latin mellőzése – miatt jutott el késve a magyar nyelvterületre. Ezen művek fordítása latinra és latin nyelvi kiadásai sokszor nehézkesen készültek el, ha egyáltalán elkészültek. A nyomdák a sikerkönyveket adták ki szívesen, ugyanis egy nyomda üzemeltetése igencsak költséges dolog volt, valamint a könyv ára is nagyon meghatározóvá vált. A diákok és a szegényebb rétegekből származó olvasni vágyók gyakorta vásárolták meg a régi és számukra is érthető latin nyelvű könyveket, még ha azok nem is a legfrissebb tudományos ismereteket tartalmazták. A régi könyv sokkal olcsóbb volt, mint az új kiadás, a régi könyvek értéké válását viszont majd csak a későbbi századokban figyelhetjük meg. Egyértelműen kijelenthető, hogy a hazai olvasmányanyag egy idő után archaizálódott.

A német nyelvű lakosságra ez nem volt jellemző, őket a német területek könyvkereskedői és nyomdái bőségesen kiszolgálták a legfrissebb kiadványokkal. Az 1526-ban megszűnt budai királyi udvar után a főúri udvarok váltak a humanista műveltség fellegetőjeivé, illetve az egyházak támogatóivá.¹⁹ A patrónusi pozícióban lévő tehetősebb főúrak egy része fontosnak tartotta a friss eszméket és tudományos eredményeket tartalmazó kiadványok beszerzését és gyakorta kiadását is. Ugyanakkor a mecénási tevékenység a főúri reprezentáció eszköze is volt.

Az ősnymtatványok korszaka után az első nyomtatott könyv a 16. században jelent meg, magyar területen. (A török hódoltsági területen, az ország középső részén nem működött nyomda, bár a legújabb kutatások szerint elvben nem zárható ki a létezése.²⁰) Vándor könyvkereskedők és peregrinus diákok hozták magukkal a külföldi könyveket. A Kárpát-medencében a nyomdát üzemeltető területeken a német származású nyomdászok főként a magyar és a szláv, illetve román nyelvű könyvek kiadásában láttak potenciált.²¹

A 16. században az európai könyvkiadás könyvtermésének 7-8%-a – más elemzések szerint 10%-a – jelen volt a Kárpát-medencében.²² A

hu/00100/00143/00023/monok.html (letöltés dátuma: 2021. 02. 27.); Péter Katalin (1996): Romlás a szellemi műveltség állapotában a 17. századfordulóján. *Történelmi Szemle*, 1–2. sz. 80–102.

¹⁹ Például: Nádasdy, Báthory, Perényi főúri udvarok.

²⁰ Borsa Gedeon: A XVI. századi magyarországi könyvnyomtatás részmerlege. https://www.epa.hu/00000/00021/00288/pdf/MKSZ_EPA00021_1973_89_03-04_249-269.pdf, 251.

²¹ Hiszen német nyelvű könyvből hihetetlen mennyiséget lehetett külföldről is beszerezni. Erről bővebben: Tevad Andor: (1984): A könyv évezredes útja. Gondolat Kiadó, Budapest. 22. fejezet. <https://mek.oszk.hu/01600/01650/html/fejez22.htm> (letöltés dátuma: 2021. 03. 06.)

²² Erről bővebben: Monok István (2017): i. m.

könyvkiadás mértékének arányszámaira jó példa a következő összehasonlítás is: német nyelvterületen a 16. századi könyvkiadás közel 15 000 címet tartalmaz, ez a szám a magyar területen (Erdéllyel együtt) nincs 1000. Európa összes kiadványa megközelíti az 500 000 címet, ez a szám a következő századra másfél millióra emelkedik, a Kárpát-medencei könyvkiadás ekkor érte el az 5000 címet. A 16. század végéig a magyar nemzeti nyelvű könyvkiadás döntő része világi témájú és szépirodalmi témájú. A 16. században még nem volt csekély művészi értékű mű a kiadott könyvek között, és Péter Katalin elemzése szerint a szellemi műveltség legalsóbb foka sem sokban különbözött az átlagos műveltségi szinttől.²³

Érdekes megközelítése a témának az a két, egymásnak homlokegyenest ellentmondó álláspont, amely két nagy gondolkodóhoz kapcsolódik: *Apáczai Csere János* 1656-os megnyilatkozása szerint korszak gyermekei „a bölcsőtől fogva a tudatlanság feneketlen mélységében vannak elmerülve, és felnőtten soha világosságot és a haza hasznát nem látják”.²⁴ Ezzel szemben „Károlyi Gáspár 1563-ban az »írásértésnek bölcsessége« mellett »az külső dolgokban való bölcsesség«, valamint »sok és új találmányok« »bősége« miatt érezte a maga korát különlegesnek”.²⁵ A 16. és a 17. századi könyvkiadás részletesebb elemzése egyértelműen rámutat arra, hogy a 17. század fordulóján a szellemi műveltség egyfajta romlása mutatkozott. Annak ellenére, hogy az oszmánok területi térnyerésével jelentős mértékű volt a fizikai pusztulás, a könyvkiadás fellelt adatai egyértelműen a magyar nyelvű és újszerű irodalom térnyerését mutatják. Gazdaságtörténeti tekintetben pedig valamikor a 17. században ez a tendencia megtorpant és visszaesett. Míg 1539-ben *Honter János* brassói nyomdája Európa-szerte páratlan szépségű betűtípusokkal és illusztrációkkal nyomtatta a könyveket, később elavult, régi kiadványok újrainyomása vált jellemzővé. 17. század közepén gyakori jelenség volt az ún. „*könyv-látogatás*”, amikor a magánszemélyek könyvtárának anyagát hivatalosan felülvizsgálták, eltávolították onnan a protestáns olvasmányokat, és azokat vagy elégették, vagy katolikus könyvekre cserélték.

A szabad királyi városok lakosságának többsége német anyanyelvű volt. A gazdag városi polgárok közül, akik hozzájutottak a friss német területről származó kiadványokhoz, kinevelődött az az értelmiségi réteg, amely külföldön járt egyetemre, majd onnan visszatérve egy magas kultúrát képviselő csoporttá tudott formálódni.²⁶ Ilyen terület volt például Sopron is.

²³ Péter Katalin: i. m.

²⁴ Apáczai Csere János (1981): Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról. Kiadta Szigethy Gábor, Budapest. Idézi: Péter Katalin: i. m. 80.

²⁵ Péter Katalin: i. m. 80. Érdekes megfigyelni, hogy mennyire különböző elgondolás alig több mint 100 év eltéréssel.

²⁶ Olyannyira, hogy a hagyatéki leltárak tanúsága szerint a lutheránus németajkú polgárság műveltsége mellett szinte minden más réteg műveltsége eltörpült. Erről lásd:

Egy-egy városnál az is meghatározó volt az olvasmányok elérésében, hogy mely külhoni egyetemen ápolta a kapcsolatot, illetve fontos volt, hogy egy-egy képzési területen melyik nyelv volt a domináns, hiszen akik kevésbé beszélték a német nyelvet, azok inkább latin nyelven író és oktató magisztert választottak maguknak, s ez már eleve behatárolta az elsajátítható tudásanyag és az elérhető könyvek körét.

Reformáció, ellenreformáció – nyelvi kölcsönhatások

Nagyon fontos hangsúlyozni a reformáció és a nyelv kölcsönhatását ezekben az évszázadokban. *Johann Balthasar Schupp* Luthert német Cicerónak aposztrofálta. Aki németül helyesen szeretne megtanulni, annak szívesen ajánlotta Luther német nyelvű bibliafordítását.²⁷ A reformáció a magyar nyelvterületre is jelentős hatást gyakorolt, és megszületett a közösségben az egy nyelvhez, az egy kulturális közeghez tartozás gondolata is. A 16. században alapított húsz nyomda közül – a nagyszombati kivételével – mind protestáns alapítású volt. Az 1590-es, Vizsolyban kiadott, *Károli Gáspár* gönci esperes által készített magyar nyelvű bibliafordítás is igen nagy jelentőséggel bír. De említést kell még tenni – a teljesség igénye nélkül – *Dévai Bíró Mátyás* 1549-ben Krakkóban megjelent *Orthographia Ungaricá-járól*,²⁸ *Sylvester János* – igaz, még latinul írt – *Grammatica Hungarolatín* (Sárvár, 1539) című munkájáról, valamint *Szenci Molnár Albert* zsoltafordításairól, és *Nova grammatica Ungarica* című munkájáról.²⁹

Kiemelkedő ezen időszakban az iskoláztatás fejlődése. Erdélyben számos falusi és városi templom mellett kisiskola létesült, ahol az alapvető ismereteket sajátíthatták el a diákok. Később pedig – a tridenti zsinat után – több hullámban létrejöttek a jezsuita kollégiumok is. A közép- és felsőfokú tanulmányokat külföldön folytató hallgatók hazatérve igyekeztek átadni tudásukat, s mindeközben leveleztek a nagytudású külföldi professzoraikkal, pályatársaikkal is. Ennek köszönhetően jelentős arányban növekedett az értelmiségiek száma. Egyre nagyobb szükség is mutatkozott a közigazgatás és az igazságszolgáltatás területén az írni-olvasni tu-

Monok István (1997): i. m.

²⁷ Az egységes német irodalmi nyelv kialakulása természetesen még nagyon sok időt igényelt, de a könyvnyomtatásnak hála, viharos gyorsasággal formálódott.

²⁸ Teljes címe: Orthographia Vngarica, azaz igaz iraz modiarol valo tudoman(y) mag(y)ar n(y)eluenn irattatott. Mostan pedig vionnan meg igazytatott, es ki niomatott.

²⁹ Az egyes felekezetek közötti ortográfiai különbségek a kiadványokban jól fellelhetőek. Egyes kifejezésbeli különbségek mind a mai napig fennmaradtak, a keresztvetés eltérő szokásával egyetemben. Például az oltáriszentség/úrvacsora kifejezések különbségére kell itt gondolnunk.

dó személyek iránt. Növekszik a könyvtulajdonosok száma és a könyvtárak állománya is.

A számok tükrében – a felfutás, az aranykor és a romlás korszakai a 16–17. századi könyvkiadásban a Kárpát-medence területén

A szakirodalomban (főképpen Monok István, Péter Katalin)³⁰ három nagy korszakot különböztetnek meg:

I Felfutás: 1529–1570: értelmiségieknek készült kiadványok. A szellemi műveltség foka átlagosan magas a kiadványokat olvasók befogadórétég körében.³¹

II Az aranykor: 1571–1600: Megkétszereződik a kiadások száma, 3 helyett 70 kalendárium jelenik meg, a szépirodalom mennyisége megtízszereződik (!), a világi művek aránya a teológiaiakkal szemben nő. A teológiai munkák döntő többsége protestáns. Az anyanyelvű irodalom ugrásszerűen megnő. A magyar nyelvű népszerű kiadványokat döntő többségében a magyar társadalom alsóbb rétegeiben élő laikus közönség olvassa (mezővárosi polgárság, a parasztság legfelsőbb rétege). A teológiai tárgyú munkák is javarészt magyarul jelennek meg.

1590-ben megjelenik az első teljes magyar nyelvű protestáns Biblia. A katolikus kiadás 1613-ban jelenik meg. Szenczi Molnár Albert lefordít számos *antik klasszikust*. Megjelennek a nemzeti grammatikai munkák, szótárak, szólásgyűjtemények is. Elindul a nemzeti történetírás.

III A romlás: 1601–1635: az elvilágosiasodás tendenciája megáll, a szépirodalmi munkák megjelenése csökken; a rekatolizáció időszaka. A naptárak, parasztkalendáriumok száma megugrik. Kiemelkedően sok törvényt adnak ki nyomtatásban.

Az 1635-ig kiadott magyar nyelvű munka csak nagyon ritkán jelenik meg levéltári jegyzékekben. Ennek oka többek között az, hogy vagy a szó szoros értelmében rongyosra olvasták őket, vagy pedig nem tulajdonítottak nekik jelentősebb értéket. A korai időszakban egy-egy tartozást könyv formájában is ki lehetett egyenlíteni, illetve került letétbe, valamint tulajdonosa halála után jóvátételként átkerült a hagyatéki hitelező tulajdonába a hagyatékot kezelő eljáró szerv értékmegállapítása után. Egy-két ilyen jegyzék – kassai, soproni feljegyzés tanulmányozását követően – átnézése után megállapítottam, hogy ugyanazon könyv több példányban is szerepelhetett egy tehetősebb úr könyvtárában, és a hagyatéki eljárás so-

³⁰ A munkákat lásd: a 18. lábjegyzetben részletesen felsorolva.

³¹ Az első magyarországi nyomtatványunk az 1473-ban kiadott Budai Krónika, az első magyar nyelven megjelent könyvünk a Szent Pál levelei Komjáti Benedek fordításában 1533-ból, az első Magyarországon nyomtatott magyar nyelvű könyvünk pedig a Sylveszter János által készített Újszövetség fordítás, 1541-ből.

rán különböző áron – valószínűleg állapotától függően – került felértékelésre.³² Több esetben a cím és szerző is hiányos, ez a lista felvételéhez kapcsolódó körülményeknek köszönhető. Előfordult, hogy éppen csak írni-olvasni tudó emberek egymásnak a szobákon átkiabálva, a könyv gerincéről próbálták leolvasni a szerzőt és a mű címét, gyakorta félreolvasva vagy teljesen sikertelenül („*Item vagjon egy kis enekes könv*”, „*Item Négy ó Könyveket*”).³³

I. Rákóczi György művelődési programja számottevő Erdélyben, illetve Bethlen Gábor is alkotó értelmiség ebben a korszakban. A magyar művelődés befogadó jellegét nagyban befolyásolta tehát, hogy az európai friss szellemiségű kiadványok közül melyik ért el a művelt rétegekhez, ki és hogyan tudta patronálni a hazai könyvkiadást. A városi és kollégiumi könyvtárak pedig sokszor a megszüntetett szerzetesi könyvtárak állományára épültek. Nagyon fontos, hogy az olvasás színtere és a korszak kiemelkedő gondolkodóinak forrásai a főúri udvarok.³⁴

Az író-olvasó nők és az információáramlás egyéb csatornái³⁵

Ez volt az az időszak, amelyben az információ értéke jelentősen megnőtt. Mindinkább árucikként tekintettek rá, amelynek áramlását biztosítani kellett. Itt nem csupán könyvekre, hanem avvisókra, magánlevelezésekre, röpiratokra, titkos hírszerzési anyagokra,³⁶ térképekre és egyéb kézzel írott vagy nyomtatott anyagokra is gondolni kell. A csatákban a hatékony védekezés, illetve felkészülés és taktikai tervezés nemegyszer a megfelelő, valóságot tükröző térképek hiánya miatt lehetetlenült el. A korabeli új kommunikációs csatornák átalakították a tér és az idő érzékelését az írni-olvasni tudó emberek számára. Az időt már nem csak „miatyánk mondásának idejében”, hanem hatékonyabban is – óraszerzetekkel – mérték. Megjelentek az első nyomtatott „ősűjságok”, általában egy–négy oldalas ívek formájában, amelyért egy darabka pénzzel (gazettával) kellett

³² Például: „Egij irot Graduale 1,80 Egij fejer papirossu Graduale 1,25 Egij szakadozot irott Graduale -24” - (szerk.): Monok István (1990): Kassa város olvasmányai. Szeged. 50.

³³ Kassa város olvasmányai 1562–1731. In: *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 15.* (szerk.): Keserű Bálint (1990): Szeged. 35.; 68.

³⁴ A nemzeti könyvtárat majd Széchényi Ferenc alapítja 1802-ben, adományával. Erdélyben pedig Teleki Sámuel.

³⁵ A posta- és futárszolgálatokról lásd: Horváth Hajnalka (2010): „...postán izentem vala Nagyságodnak”. Az információáramlás tényezői a XVII. században. *FONS*, XVII. évf. 1. sz. 3–58.

³⁶ Erről bővebben: Kerekes Dóra (2014): Titkoszolgálat volt-e a Habsburgok 16–17. századi „Titkos levelező hálózata”? In: *Kémek, ügynökök, besúgók – Az ókortól Mata Harriig.* (Mediawave Konferenciák, VI.) Szombathely. https://library.hungaricana.hu/hu/view/VASM_Mk_06/?pg=0&layout=s (letöltés dátuma: 2021. 02. 27.).

fizetni.³⁷ A magánlevelezésekben megjelenik ez idő tájt egyfajta új szellemiség a modern humanista értelmiségnek, az egymással levelező tudósoknak, alkotók, költőknek, költőnőknek köszönhetően. Az írás-olvasás egyre szélesebb körű terjedése a családra, a gyermeknevelésre és az emberek egymással való kommunikációjára is nagy hatást gyakorolt.³⁸

A nemesség női tagjai³⁹ közül egyre többen tanultak meg írni és olvasni és ők azok, akik jelentős mértékben támogatták a reformációt, illetve az ehhez szükséges anyagi kiadásokat is helyeselték. Említhetjük itt Nádasdy Tamás és felesége, Kanizsai Orsolya levelezését, amely egyértelműen megmutatja, hogy a nők is szorgalmasan igyekeztek elsajátítani az írás-olvasás tudományát. Nem ritka a női költő sem, de csupán olyan közegekből kerülnek ki, ahol a könyv és az irodalom a mindennapi élet szerves részét képezte. (Példa erre Szokoly Miklósné Telegdi Katalin verses levele is, illetve a költőnők verseinek akrosztikonja is árulkodik annak szerzőjéről.)

Ács Pál *A látható nyelv* című munkájában érdekes adalékokkal szolgál a 16. századi magyar könyvek szedésmintáiról. A kiadványok egyre többször tartalmazznak a felolvasást segítő úgynevezett pozitúrát is. A 16. és 17. századi könyvtervezést és tördelést már egyfajta vizuális igényesség iránti törekvés jellemezte. Ezt megelőzően a könyvek szedési minőségét a papírtakarékosság elve erősen korlátozta.

Könyv egy nemesi könyvtárból: a *Panegyrici Latini*, 1694

2019 karácsonyán a véletlen szerencse segítségével jutottam hozzá egy 1694-es kiadású kötethez, amely már az első pillanattól fogva felkeltette az érdeklődésemet. Sajnos a korábbi tulajdonosok, nem tisztelvéni igazán a kiadványt, sok helyütt ceruzás bejegyzésekkel csúfították el a belső oldalakat – főként a folyamatosan változó árát feltüntetve. A kötet állapota sajnos közel sem mondható jónak.⁴⁰ Ennek ellenére a könyvben lévő latin nyelvű, kézzel írt bejegyzések – amelyek egy része 1707-ből származik – viszonylag jól olvashatóak.

³⁷ Az első Gutenberg-módszerrel nyomtatott újság Velencében jelent meg, 1566-ban, *Notizie scritte* (Írott jegyzetek) címen. A lap ára egy *gazetta* nevű firenzei pénz volt, a *gazetta* kifejezés innen terjedt el később Itália-szerte az újságok elnevezésére.

³⁸ Érdekes tanulmány erre vonatkozóan Almási Gábor (2017): *Értelmiségi apák a 16. században*. In: *Publicationes Universitatis Miskolcensis*. Sectio Philosophica, Tomus XXI. – Fasciculus „E Typographeo Universitatis, Miskolc. 21–61.

³⁹ Az utolsó főnemes költő(nő)k egyike nagylucsei Dóczy Zsuzsanna volt.

⁴⁰ A könyvet egy szétázottládában találtam egy adventi vásári bódében. A lapok már egészen nedvesek és penészesek voltak. A ládában ezenkívül még számos, hasonló állapotban lévő régi kiadvány volt.

A kötetben feljegyzett szöveg alaposabb vizsgálata után kiderítettem, hogy tulajdonosa a néhai Szentgyörgyvölgyi Csupor Ádám volt.

*A Szentgyörgyvölgyi Csupor család címere
(Forrás: Alapi Gyula (1913): Magyarország címeres könyve. Budapest,
Grill Károly Könyvkiadó Vállalata.)*

Csupor család. A monoszlói vérvonal

A legkorábbi Csupor-ág – már a Zsigmond-korabeli oklevelekben is szerepel, igaz, ezt a vérségi vonalat csupán a 14. századtól illetik Csupor néven –, nemzetség ismeretlen őse III. Bélától kapott birtokot, Monoszlót. II. István (1256–1293, a férfiági leszármazottakat sorszámmal jelölve tartják számon) személyéhez kötik a Csupor nevet,⁴¹ ami a ragadványneve volt. A kiterjed család számos leszármazottját találjuk fontos pozíciókban a középkor és kora újkor folyamán is szerte az országban. A mo-

⁴¹ Dr. Karácsonyi János (1900): *A Magyar Nemzetségek a XIV. század közepéig*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 378.

noszlói vérvonalból származó Monoszlai Csupor Demeter⁴² Hunyadi János és Mátyás idejében is fontos pozíciót töltött be az egyházi és az udvari életben, valamint ezen ág leszármazottja Monoszlói Csupor Miklós is, aki 1468 és 1470-ben erdélyi vajda és a székelyek ispánja volt. A monoszlói Csupor-ág az utolsó férfiági leszármazott, István 1492-es halálával halt ki.⁴³

A szentgyörgyvölgyi Csupor-ág

A Csupor család szentgyörgyvölgyi ága címeres levelét I. Ferdinándtól kapta 1622. július 1-én. Maga a Csupor család már 1556-ban fellelhető a Zala vármegyei Szentgyörgyvölgy községben, és már a 17. század folyamán több ágra bomlott. A családfő, Csupor György mellett felesége, Margit és nyolc gyermekük is megkapta a nemesi rangot. Ezzel együtt ismerjük címerük pontos leírását is.⁴⁴ A török hódoltság idején a Zala megyei Szentgyörgyvölgy veszélyeztetett terület volt, így a 17. század végén már Győrben találjuk meg a család egyik ágát.⁴⁵

Ugyanakkor a dunántúli területek történetét vizsgálva számos helyen felbukkannak a Csupor család tagjai. Például címeres levelet nyert II. Ferdinándtól a Vas megyei Csupor János is 1635. január 12-én, címerében az oroszlán helyett farkas s a kard helyett vörös rózsacsokor látható. De Csupor nemesi családot találunk 1699. május 14-étől Nógrád megyében is, valamint az 1754–55. évi országos összeírások során Zala megyében él Csupor Pál Tamás és István; az ekkor Vas megyében élő Csupor Ádám fia, Tamás később Nickről Pécsre költözött, és nemességét Baranya megyében hirdette ki 1800. május 13-án. Ebből is látható, hogy a Csupor család a 17–18. század folyamán már az ország csaknem egész területén élt.

⁴² Csupor Demeter knini, majd zágrábi püspök, Vitéz János váradi püspök udvarában élt húsz éven át. Tanulmányait Bécsben végezte el. A győri püspöki székbe helyezték, és az ő nevéhez fűződik a győri Szent Demeter kápolna építtetése. Lsd erről bővebben: Jenei Ferenc (1940): Győr a magyar humanizmus korában. *Győri Szemle*, 11. évfolyam. 137.

⁴³ A család birtokai így visszaszálltak a királyra, aki tovább is adta azokat. „Egy 1505. október 24-én kelt királyi oklevél szerint a [...] Veres-féle birtokok a monoszlai Csupor Miklós erdélyi vajda halálával fivérére Csupor Istvánra szállottak volna, a kinek magtalan halála után II. Ulászló király e jószágokat Bakócz Tamás esztergomi érseknek adományozta...” Csánki Dezső (1913): *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* 5. Budapest. 634.

⁴⁴ „Kék paizsban hármás zöld halmon koronából kinövő oroszlán kardot tart; sisakdísz: az oroszlán; takarók: fekete-arany, vörös-ezüst.” Kempelen Béla (1912): *Magyar nemes családok*. 3. kötet. *Caballini–Ezbar*. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest. 173.

⁴⁵ Ezen ág egyik leszármazottja a Szilsárkányban született Csupor Gábor is, aki 1835. október 26-án nyert nemesi bizonyáglevelet Sopron vármegyétől, az 1848-as országgyűlési választásokon mandátumot nyert. 1849 után letartóztatták, és a családi hagyomány szerint Kufstein várában is raboskodott. *Kisalföld*, 1999. június. 54. évf. 134. sz. 9.

A tanulmány szempontjából legfontosabb ág, a szentgyörgyvölgyiek egyik leszármazottja maga Csupor Ádám, aki az 1622-ben nemességet kapott György ágából származik, és Bács vármegyében számos feljegyzés, levelezés és oklevél tanúsítja kiemelkedő jelentőségű munkáját a 18. század folyamán. Nevével gyakran előtag nélkül és a József keresztnév közbeékelte szerepeltetésével is találkozunk. Így fellelhető vele kapcsolatban a Szentgyörgyvölgyi Csupor József Ádám, a Csupor Ádám vagy a Csupor József Ádám, illetve a Csupor Ádám József név is.⁴⁶ De kétséget kizáróan mind a négy alak egy és ugyanazon személyhez tartozik: „*György ágából Ádám 1729-től 1756-ig Bács vm alispánja.*”⁴⁷

Csupor József Ádám Farkas Ilona és Szentgyörgyvölgyi Csupor Ádám fiaként látta meg a napvilágot.⁴⁸ Apja, Szentgyörgyvölgyi Csupor Ádám felesége Farkas András győri alispán⁴⁹ második házasságából származó leánya volt. Károlyi János munkájában leírja, hogy Farkas András leányai „Győrmegeiekhez menvén férjhez az első utódok Győr város s megye területén is birtokosak voltak”.⁵⁰ Farkas András maga is királyi birtokadományban részesült, de mivel az adományozáskor ez a terület török hódoltság alatt volt, a birtokot is Győrből kormányozták. Így Csupor József Ádám Győrben élt, és a győri jezsuita gimnázium matrikuláinak bizonyossága szerint ott is tanult 1696 és 1708 között, majd az 1720-as évek folyamán már Bács-Bodrog megye területén találjuk őt II., majd I. alispáni beosztásban, 1729-től 1752-ig, valamint királyi biztosi pozíciót is betöltött Savoyai Eugen mellett.⁵¹

⁴⁶ Ez utóbbi a Tolna megyei hivatalos iratokban lelhető fel, de egyértelműen a Bács megyei alispánról szóló iratban szerepel.

⁴⁷ *Új Idők Lexikona*, Budapest. 1937. 1556. https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Lexikon_UjIdokLexikona_05-06/?query=Csupor&cp=558&layout=s (letöltés dátuma: 2021. 02. 28.). A valóságban 1752-ig viselte ezt a tisztséget.

⁴⁸ Bár a Károlyi János által összeállított családfa nem szerepelteti, de a *Panegyrici Latini* könyvbejegyzése megerősíti, hogy Ádámnak lehetett egy Mátyás nevű testvére vagy unokatestvére, aki őt testvéreinek szólította meg a könyv ajándékozásakor. A leszármazási családfát ábrával lásd: Károlyi János (1904): *Fejér vármegye története* 5. Székesfehérvár. 206.

⁴⁹ Az alispán nevével gyakorta találkozhatunk Győr vármegye nemesi közgyűlési és törvénykezési jegyzőkönyveinek regesztáiban 1651 és 1675 között. Nemesi és tethetős voltára utal, hogy 1663. június 28-án három lovas kiállítására kötelezték. Hegedüs Zoltán – Szabó Zoltán (2009): *Győr vármegye nemesi közgyűlési és törvénykezési jegyzőkönyveinek regesztái*. V. kötet. 1651–1675. Győr. 93.

⁵⁰ Károlyi János: i. m. 202.

⁵¹ Uo.: i. m. 206.

A győri jezsuita gimnáziumi évek

Végignézve az online elérhető jezsuita iskolai adattárakat a Csupor családra vonatkozóan mindhárom oktatási központban (Győr, Nagyszombat, Pozsony) találhatóak bejegyzések. Ismerve a család számos ágát és tagjainak magas számát, ez nem meglepő. Az intézmények közötti peregrinációra pedig három családtag esetében – Mátyás, Pál és Farkas – szintén találunk példát, ami az adott családtag, vagy ág költözésére lehetett magyarázat.⁵² A Győrből Pozsonyba vándorolt diáknak, Mathiasnak pedig már 1699 decemberében kiállították a bizonyítványát („*Abiit cum testimonio in Decembri.*”⁵³)

Az intézményben az oktatás 1710 és 1715 között az egész országot sújtó pestisjárvány miatt szünetelt,⁵⁴ erre látunk is példát a család egy másik tagja esetében: Paulus Csupor 1709-ben elkezdett tanulmányai 1716-ban folytatódtak csak tovább.

A matrikulák vizsgálata alapján elmondható, hogy az 5 gimnáziumi alapévfolyamot jelentő – principia, grammatica, syntaxis, poetica és rhetorica – osztályok mindegyikét csak nagyon kevesen végezték el a családból. Megfigyelhető több éves kihagyás vagy halasztás is, az évszámokból legalábbis erre következtethetünk. Adamus Csupor esetében látható, hogy elvégezte a legelső tanulócsoport és a parvista minor és maior évfolyamokat is, az intézményben 1696 és 1708 között folyamatosan tanult, s ez a családra vonatkozóan fellelhető adatok alapján egyedülálló tanulási folyamat volt. Érdekes és talán nem véletlen egybeesés tehát, hogy a rokonától születésnapjára kapott könyvbe bejegyzett hosszabb, részben olvasható szöveg éppen 1707-es keltezésű, ami egybeesett a poetica osztály elvégzésének évével is.

A kora újkori egyházi képzésben a jezsuita központok jártak az élen, amelyek a többi egyházi alapítású iskola létszámát messze felülmúlva a 17. és 18. század folyamán nagyon sok adatot megőriztek tanulóiról az utókor számára.

⁵² Győr 1703. évi telekkönyvében két Csupor házbirtokos is összeírásra került, kiknek lakhelyét, házának irányát és méretét is pontosan meg tudhatjuk: A bécsi-kaputól visszafelé balról: Mogyorósi Márton csizmadia földszinti háza mellett Csupor János emeletes háza állt: „az emel. van 2 sz., 1 k., 1 b., 1 boltíves folyosó; földsz. 1 nagy korcsmahelyiség, 1 sütőszoba, a piacra 1 nagy bolt, 1 p., 3 lóra való ist.; h. 12« 3', szél. 4° 3'. N.”, valamint a Szent Mária utcában Csupor György földszintes sarokháza állt kissé szerényebben: „földsz. sarokh. van 2 sz., 1 k., 1 p.; h. 2° 2', szél. 8°.” Forrás: Villányi Szaniszló (1882): *Győr-Vár és Város helyrajza és erődítése a XVI–XVII. században*. Gross Gusztáv és Társa, Győr. 201.; 206.

⁵³ Bizonyítvánnyal decemberben távozott. A szerző fordítása.

⁵⁴ Kökényesi Zsolt (2017): A győri jezsuita gimnázium diáksága a kezdetektől a feloszlásig (1630–1773), különös tekintettel a főnemesi tanulóokra. In: Fazekas István – Kádár Zsófia – Kökényesi Zsolt (szerk.): *Jezsuita jelenlét Győrben a 17–18. században*. Szent Mór Bencés Perjelség, Győr. 136–137.

A rekatolizációban kiemelkedő jelentőségük volt, a pozsonyi, nagyszombati és a győri alapítású iskolák nagy vonzáskörzetet lefedve számos nemesi család generációkon át tartó oktatását biztosították.⁵⁵ Az egyházi oktatás kezdeteire már a 14. századból találunk írásos feljegyzéseket. A győri – Dallos Miklós győri püspök által szorgalmazott jezsuita oktatás elindulásával és az 1626-ban alapított gimnáziummal az addig Győrben működő egyházi oktatási intézményeknek jelentős vetélytársa támadt, majd azok megszűnte után a térség oktatási centrumává vált.⁵⁶

Csupor Ádám Bács vármegyében

Csupor József Ádám nevével a Kalocsán, 1728. ápr. 14-én kelt okirat, az 1722-ben alapított Hajós kapcsán találkozhatunk, ő volt az okirat első aláírója.⁵⁷ Neve a királyi könyvekben több oklevélen fellelhető, illetve az általa viselt tisztségeket pontosan nyomon tudjuk követni: 1729. december 9-én II. alispánként és főjegyzőként találjuk a Baján tartott közgyűlésen, 1730. november 4-én I. alispánná választják. 1734-től 1736 decemberéig évi 5000 ftr-ért gróf Friedrich von Cavriani-tól bérlti a futaki (több helyütt Futtak) uradalmat. 1740. november 21-től ismét alispán, ekkor évi jövedelme ezért a posztért 600 ftr.⁵⁸ 1752-ig töltötte be az I. alispáni hivatalt.⁵⁹ 1747-ben a vármegye küldötteként Pestre látogat.⁶⁰ Mária Terézia uralkodása alatt is számos oklevélben találjuk meg a nevét,⁶¹

⁵⁵ Erről lásd bővebben: Juhász Réka Ibolya (2017): *A győri felsőoktatás intézményeinek hallgatói 1719–1852*. (Felsőoktatástörténeti kiadványok, új sorozat 13.) MTA ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport, Budapest. Fazekas István – Kádár Zsófia – Kökényesi Zsolt: i. m.

⁵⁶ Juhász Réka Ibolya: i. m. 7–8.

⁵⁷ Henkey Gyula (1981): A hajósi népesség etnikai embertani vizsgálata. *Anthropologiai Közlemények*, 25. 1–2. füzet.

⁵⁸ Csak összehasonlításként: a szegedi hóhér éves juttatása ebben az időszakban 40 ftr volt. Gilicze János – Vígh Zoltán (1986): Csanád megye közigazgatása és tisztségviselői a püspököispánok idején (1699–1777). In: *Tanulmányok Csongrád megye történetéből* 10. Szeged. 37.

⁵⁹ Illetve Dudás Gyula munkájában a következő, némiképp eltérő információt találjuk róla: „Régi nemes család, »szentgyörgyvölgyi« előnévvel. Tagjai közül Os. Ádám 1732-ben armális levele alapján vétetett fel a megyei nemesek sorába; 1729-ben II-od alispán és főjegyző 1730–1734-ig Bács vármegye első alispánja volt.” Dudás Gyula (1893): *A bácskai nemes családok. Adalékul Bács-Bodrogh vármegye történetéhez*. Bács-Bodrogh Megyei Történelmi társulat, Zombor. 22.

⁶⁰ Borovszky Samu (1896): *Magyarország vármegyéi és városai*. Országos Monográfiai Társaság, Budapest. 162.

⁶¹ Például: birtokátruházási oklevél – HU MNL OL A 57 – 40 – 0061 – E 227 – Magyar Kamara Archivuma – Libri donationum – 21. kötet. 536.

és az 1742-ben a vármegyei felkelt nemesség alakuló tisztikarában kapitányi rangot tölt be.⁶²

Tisztségei révén viszonylag jómódúnak számíthatott. Utal erre az is, hogy a többek között az ő birtokában volt egy 18. század elején készült példány Zrínyi Miklós *Az török áfium ellen való orvosságából*, amelyet 1871-ben Dr. Hattyufy Dezső fedezett fel.⁶³

Szentgyörgyvölgyi Csupor Ádám *Panegyrici Latini*-kötete

A *Panegyrici Latini*t 1595-ben adták ki először nyomtatásban,⁶⁴ többféle betűszedéssel és oldaljelzésekkel. Az 1694-es kötet kiadását Martin Endter jegyzi, aki a neves nyomdászcsalád, az Endterek kevéssé ismert tagja volt. Nevét leginkább a 18. századi magyar nyelvű ponyvaregények és széphistóriák kiadásával kapcsolják össze.⁶⁵

Az 1694-es kötet belső borítóján és lapjain több latin nyelvű bejegyzés is található, ami kiindulási pontot jelentett számomra a korábbi tulajdonosok felkutatásához. A nedvességtől megrongálódott lapokon az írás több helyen elfolyt, de a modern technikát segítségül hívva sikerült elolvasnom a bejegyzések nagy részét, amelyek meglehetősen érzelemgazdag és lírai alkatú ajándékozóra derítettek fényt.⁶⁶

„*Sors mihi prima Deus / sors altera fuerunt amicus / hae »duo« sunt vitae Comedia / Magna mea*” („Számomra az első Isten, s második szerencse a barátom volt, e kettő életem nagy komédiája”).⁶⁷

Az alatta szereplő szöveg pedig a következő:

Grammaticam [...] multos [...] / eius que per annos [...] / Palmare tamen tibi potui [...] (Kezem nyomát mégis rajta hagyhattam neked [...] „Mathias”?)

⁶² „A birtokos nemesség a személyes felkelésen kívül minden nádori porta után egy-egy fegyveres lovast állít ki teljes felszereléssel, saját költségén.” Borovszky: i. m. 167.

⁶³ *Gróf Zrínyi Miklós prózai munkái*. Szerk. Markó Árpád. Magyar Szemle Társaság, Budapest. 1939. 53.

⁶⁴ Az 1595-ös kiadás anyaga elérhető: <https://play.google.com/books/reader?id=Z4A6A-AAAcAAJ&hl=hu&printsec=frontcover&pg=GBS.PA1> (letöltés dátuma: 2021. 02. 27.).

⁶⁵ Erről lásd bővebben: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1981*. 379–409. https://mek.oszk.hu/03300/03301/html/bgkvti_3/bgki0318.htm (letöltés dátuma: 2021. 02. 27.).

⁶⁶ Az itt közölt részeket olvasat szerint, a papíron szereplő módon adom közre – kivéve a hangsúlyos szótagokat jelölő ékezeteket.

⁶⁷ A szerző fordítása. A bejegyzéseket átírás nélkül adom közre. Ahol a szó vagy betű nem egyértelműen olvasható, ott a szót három ponttal jelölöm.

Az első címlapon szereplő szöveg egyértelműen jelöli a megajándékozott személyét: „*caro Fratri Adamo Josepho Csupor*”.⁶⁸ A kedves vagy becses fivér Adamus Csupor volt, akinek e kötetet szánták.

A belső borító utáni betétlapon egy ma már igen nehezen kiolvasható szöveg áll, ugyanazzal a kézírással, amellyel a többi bejegyzés készült. Ennek szövege és fordítása az alábbi:

*Non dubito chare frater quin hoc
sinceri Fraternalis amoris manusculum
Pergrato suscipies animo, quo, felicissimum
Natalis tui Diem, votis ardentissimis exopto hacque subscripta
Intus visitata icuncula, me <...>
Fraterne ulterius recomendo et maneo
Ipsiq... sinceriq... usque ad Mortem.
M.I.C. 1707*

Nem kételkedem, kedves fivérem, hogy az őszinte testvéri szeretetnek ezt az ajándékokcskáját oly igen kedves lélekkel fogadod, amilyennel legboldogabb születésed napjára leghivesebb óhajaimmal kívánom, és miután ezt az alul írott képecskét alaposan megszemléltem, <...> fivérelig továbbra is ajánlom magamat és maradok <...> mindhalálíg.

M.I.C. 1707

A bejegyzés értelmezésének néhány szó, illetve kifejezés – például a „*Natalis tui Diem*” és a „*manusculum*” – ad támpontot. Ennek alapján elmondható, hogy egy szeretetteljes születésnap ajándékokcskával lephet meg fivérét a szintén a győri jezsuita intézménybe járó Mathias Csupor, 1707-ben.

Mathias Csupor

A szentgyörgyvölgyi Csupor család anyagát tanulmányozva megállapítható, hogy Csupor Mátyás személyét eddig homály fedi.⁶⁹ A győri jezsuita gimnázium matrikuláinak összefoglalója szerint Mátyás 1693-ban, három évvel Ádám előtt, de vele párhuzamosan is folytatott tanulmányokat (1696-ban). A könyvben szereplő meleg szíví és bensőséges latin nyelvű ajánlás alapján feltételezem, hogy Mátyás Ádám testvére lehetett.⁷⁰

⁶⁸ Későbbiekben az első betétlapra történt bejegyzés alá, látszólag golyóstollal került felírásra Geriás József, egy vélhetően modern kori tulajdonos neve is. Róla sajnos ez idáig nem sikerült kiderítenem semmit.

⁶⁹ A ráczalmási kötődésű Farkas-család családfájáról az ő neve hiányzik. https://adt-plus.arcanum.hu/hu/view/CsaladHely_MonografiaMegye_FejerVarmegyeTortenete_5/?pg=235&layout=s&query=Csupor (letöltés dátuma: 2021. 03. 06.)

⁷⁰ A kézi bejegyzés: „*caro Fratri Adamo Josepho Csupor*” mindenképpen erre utal. Az ezt

A könyv fiziológiája

A könyv fizikai vizsgálata arra utal, hogy több magánkönyvtár része lehetett. A külső papírborítón szereplő szám – római számokkal vastagon felfestve: LXVIII (!) –, valamint a könyv külső papírborítójára később felkerült bélyeg alakú matricán a 187-es, majd átjavítva a 287-es szám erről tanúskodik. 550 számozott nyomtatott oldalával vaskos s nehezen nyíló kötet, a gerinc épségét tekintve nem forgathatták túlságosan sokszor. A gerinc magassága 13,5 cm, a borítók 8 cm szélesek, igazi kézbe való kötet.

A borító roncsolódása következtében láthatóvá váltak a kemény borító kötésének papírrétegei, köztük egy latin szöveggel ellátott nyomtatott szövegű lap is, amely valószínűleg valamiféle selejt vagy fölös oldal borítóként való felhasználását sejteti. A kötet oldalainak vágása is több helyütt elég szűk, szabálytalan, néhol a fejléc szövegébe is belevágtak kötés előtt (251–252. oldalak), az írás úgymond faltól-falig szedett, helytakarékos. A lapokon több helyen szép fejléces motívumok láthatóak, a rostsálak szépen kivehetőek, több helyen nagyobb rostdarabok csoportjaival, de vízjel nem található egyiken sem, így a papírműhelyt nem sikerült ezen az úton beazonosítanom. A papír minősége nem túl jó, vékonysága miatt a következő oldal szövege nagyon sok helyen áttűnik.

Nyomatási helye Bécs, mely a győri jezsuita iskola közelsége révén is az ekkortájt népszerű külföldi könyvek beszerzési központja volt.

Összességében elmondható, hogy egy viszonylag nehéz sorsú és nagyon rossz állapotban fennmaradt, 1711 előtt kiadott kötet révén számtalan adat kideríthető annak korábbi tulajdonosáról, még ha ezek csak érintőleges információnak is számítanak az adott korszak műveltségére és olvasottságára nézve. E könyv révén is megerősítést nyert, hogy a 18. század első évtizedében is legfőképpen a nemesség tagjai, s azok közül is viszonylag kevesen járták végig az iskolai képzés nehéz lépcsőfokait, olvasottságuk és műveltségük szerves részét képezték a latin nyelvű nyomtatványok, amelyeket külföldi nyomdák és kiadók révén tudtak megvásárolni, és mindennapi életük számos eseménye – például az ajándékozás is – kapcsolódott a latin nyelv használatához, és értékes ajándéknak tartottak egy-egy könyvet, személyes gondolataikkal kiegészítve őrizték azt nemzedékeken át.

Összefoglalás

A 16–18. századra jellemző hazai könyvfogyasztási és olvasási szokásokat jelentősen befolyásolta a korszak különböző periódusaiban meghatározó vallási tartalmú és a nemzeti nyelvű könyvkiadása. A 16. század elején még egy, az európaival egyenrangú és vele párhuzamosan futó fejlődési folyamat figyelhető meg, amely a 17. század derekán megtorpan és stagnál. Amíg az európai könyvkiadásra egyre inkább a nemzeti nyelvű friss és modern tudományos irodalom lesz jellemző, addig a Kárpát-medence területén az elérhető könyvek mennyiségi és minőségi korlátai erősen befolyásolják a lakosság művelődési viszonyait és a magánkönyvtárak tükrözik a tehetősebb rétegek műveltségét és érdeklődési körét, valamint a tükrözik a korabeli könyvpiaci választékot is.

A humanista műveltség bástyái ebben a korszakban a főúri udvarok. Jelentős egyházi könyvgyűjtemények és főúri magángyűjtemények is léteztek. (Például az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, amely a vándorlásának kényszerű időszakában 1642-ben megvásárolta a dúsgazdag Fugger család közel kétezer kötetes könyvtárát 3300 aranyfontért.⁷¹) A 16. századi könyvkiadását a reformáció és az ellenreformáció küzdelme határozza meg. A korszak szellemi műveltségének alsó szintje európai viszonylatban kezdetben nem volt átlag alattinak mondható, a hanyatlás időszakában azonban jelentős szellemi visszaesés figyelhető meg.

Mivel hazánk az állandó fegyveres összecsapások és vallási irányzatok hadakozásának színtere volt, a tőlünk nyugatra tapasztalható szellemi regenerálódás és nyugodt fejlődés nem valósulhatott meg. Egy sajátos, itteni viszonyokra jellemző fejlődési folyamat veszi kezdetét, amely a további századokban is kimagasló irodalmi, szellemi teljesítményekben és sajnálatos háborús eseményekben is bővelkedik majd.

⁷¹ Illés György (1984): *Mesélő könyvtárak*. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest. 18.